

Türkiye'de Din-Devlet İlişkisi ve Laiklik

Mehmet Aydın

Prof. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

1. Türk toplum hayatına laikliğin girişi

Bilindiği gibi, İslâm'da (en azından tarihî Sünnîlikte) Batı tarihinde olduğu anlamda teokrazi yoktur. İslâm'da aslolan, her türlü icraatın Kur'ân'ın açık hükümlerine ters düşmemesidir. Türk devleti geleneği de buna dikkat etmeye çalışmıştır. Dolayısıyla, bu gelenekte din konusunun bir din problemine dönüştüğü zamanlar yok gibidir. Daha yumuşak bir deyişle, din-devlet ilişkisi alanında çözülemeyecek ciddî problemler ortaya çıkmamıştır.

Türk yönetim anlayışı, tarihî seyir içinde oldukça gerçekçi ve pratik-pragmatik davranmıştır. İctihad, örf, ferman ve yeni kanunlar ile hatta bazen Şeriatı oldukça geniş yorumlayarak ortaya çıkan problemleri çözmeye çalışmıştır. Başta şeyhülislam olmak üzere, ulema sınıfının yönetim sistemi içinde yer alması, burada belirleyici baş faktör olmuştur. Bu, Türk siyaset tarihinde "devlet sistemi içinde din" anlayışının kök salmasının da başlıca sebeplerinden biri, belki de en önemlisidir.

Aynı anlayış ve uygulama, çok farklı bir çerçeve içinde de olsa, modern Türkiye Cumhuriyetine de miras kalmıştır. 1921 tarihli Teşkilât-ı Esasî Kanununun ikinci Maddesi, "Devletin dini dîn-i İslâmdır" diyor; Yedinci Madde ise "ahkâm-ı şer'iyyenin tenfizi"nden söz ediyordu. Fakat 1924'ten itibaren yasama alanında köklü değişiklikler gerçekleştirildi. Önce Şer'iyye ve Evkaf Vekâleti kaldırılarak, çok daha sınırlı fonksiyonlu bir Diyanet İşleri Başkanlığı kuruldu (429 Sayılı Kanun). Bunu Tevhid-i Tedrisat Kanununun kabulü, hilafetin lağvı, v.s. takip etti. Bütün bunlar laiklik için güçlü bir zemin hazırlığı sağladı. 1928 yılında yukarıda adı geçen ikinci ve yedinci maddeler yasadan çıkarıldı. 1937'de ise, laiklik, diğer bazı yeni maddelerle birlikte Anayasaya dahil edildi.

Bu kadar kısa süre içinde gerçekleştirilen bu köklü yasal değişikliklerin çok kolay olduğu söylenemez. Her değişiklik, başarılı olmak istiyorsa, "istikrar içinde değişme" şeklinde ifade edilen sosyoloji ilkesini dikkate almak zorundadır. Pek çok Türk aydınına göre bu değişimde "istikrar unsurları," "değişme unsurları"na nazaran zayıf kaldı ve değişme bir "inkılâp"tan ziyade bir "ihtilâl" görüntüsü verdi. Fakat istikrar unsurları büsbütün de yok değildi. Meselâ, Diyanet İşleri Başkanlığının genel idare içinde yer alması hem topluma bir güven veriyor, hem de bir geleneği, çok farklı bir şekil ve muhteva içinde de olsa, devam ettiriyordu. Din konusunun din problemi haline gelmesi bu değişikliklerden ziyade, yönetici kadronun bazen laiklik, bazen da başka amaçlar uğruna din karşısında takındığı genel tavırdan kaynaklanıyordu. Meselâ ezanın Türkçe olarak okunması üzerinde ısrar edilmesi, laikliğin Anayasaya girmesinden çok daha fazla dikkat çekmiş, tahmin edilmesi güç kırınlıkların, yabancılaşmanın, devletten soğumanın ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Çünkü ezan, evrensel boyutta bir dinî sembol idi ve geniş halk kitlesinde teolojik önemi ile kıyaslanamayacak bir değere sahipti. Buna benzer başka uygulamalar da vardı ve onların tamamı şu veya bu yolla laiklik kavramıyla ilgiliydi.

2. Niçin laiklik?

Türk toplumu, adına "laiklik" denmese de onu andıran bazı uygulamalara tâ başından beri, ama özellikle Tanzimattan sonra âşına idi. Aslında benzer uygulamalar, çok sınırlı bir alanda da olsa, tarihî İslâm topluluklarında hep var olmuştur. Bugün de kanunlarında "Devletin dini İslâmdır" ibaresini muhafaza eden pek çok İslâm ülkesinde bazı uygulamalar ve onları destekleyen kanunlar bir anlamda "laik"tir.

Türkiye bu konuda hem daha ileri gitti, hem de-belki de dürüst davranarak-adını koydu. Gerek ad koymada, gerek köklü değişmelerde görülen ve zaman zaman da şiddetle eleştirilen bu aceleciliğin sebepleri nelerdi?

a) Modern Türkiye, Cumhuriyetin kuruluş döneminde, çok sık tekrarlanan bir ifadeyle, "asrileşmek" zorundaydı. Bu zorunluluk iki asra yakın bir süreden beri zaten kendini hissettiriyordu. Fakat bu alanda bir türlü başarılı olunamıyordu. Bunun pek çok sebepleri vardı ki, bunlar arasında belki de en önemli olanı, topluma hâkim geleneksel din anlayışı ve bu anlayışı müesseseseleşerek sürdüren eğitim öğretim sistemiydi. Mustafa Kemal'in ifadesiyle "asrileşmeyi kâfirlik zannedenlerin önüne geçmek gerekiyordu, çünkü asıl kâfirlik onların bu zannıydı." İslâmlar bu zan yüzünden geriliğe mahkûm edilmişlerdi. Bunun önüne geçmenin tek çaresi "din işleri ile devlet işlerinin birbirinden tefriki" demek olan lâikliğin bir devlet ilkesi olarak kabul edilmesiydi.

Öyle görünüyor ki, laikliğin hararetli taraftarlarından bir kısmı ince bir ayırımı yapmada başarılı olamadılar: "Terakki"ye (son bir buçuk asrın en büyüğü kelimesi) mânî olan dinin, yani İslâmın kendisi değil, varlığını toplum hayatının önemli bir kesiminde duyuran din anlayışı idi. Bunun böyle olduğunu Atatürk de açık açık söylüyordu. Ona göre, "İslâm akla, ilme ve fenne tam anlamıyla tetabuk etmekteydi; onun için de en son ve en mükemmel din idi." Ama bu başlangıç, daha sonra bazı aydınların din karşısında olumsuz bir tavır takınmasını ortadan kaldırmaya yetmedi. Onlar, aydınlamanın ve pozitifizmin etkisiyle laik olmayı, "akla ve bilime uyma" olarak tanımlamada ısrar ettiler. Özel hayatın dışında fonksiyon görme talebinde olan dinî tavır da-ki İslâm böyle bir tavır gerekli kılmaktaydı-gericilik (irtica) olarak gördüler. Kanaatimce burada zaten yavaş yavaş yerleşmekte olan bir sekülerleşme süreci zorlandı ve "laiklik" gittikçe bir "izm"e, bir "laikçilik"e dönüştü. Bu dönüşün de her gün artan ve bugüne kadar devam eden bir gerginliğe sebep olduğu görülmektedir.

b) Laikliğin kabulünü hızlandıran bir başka önemli sebep de içeride ve dışarıda "millî bir politikayı" uygulamayı âdeta kaçınılmaz hale getiren siyasî durumdu. Siyasî ümmetçilik bitmeliydi. Yeni rejim ona kapı açabilecek olan, hatta onu hatırlatabilecek olan "din yolu"nu tıkamak zorunda idi. Bu da sadece siyaset alanında değil genel kültür alanında bir "inkılabı," bazılarına göre bu aslında bir "ihtilal"i gerekli kılıyordu. Dilde arındırma faaliyeti, Türkçe ezan ve-başarısız olunmasına rağmen-Türkçe namaz, bu milliyetçi projenin kültür alanında yer almaktaydı. Biraz önce söylediğim gibi, bu teşebbüs, o günlerde açığa vurulamayan çok büyük ve derin bir tepkiye sebep oldu. Tepkinin sosyal ve siyasal etkilerinin tam olarak görülebilmesi için 1950'lere kadar beklemek gerekecekti.

Millî politika, İslâm dünyasından ziyade Batıya yönelik oldu. Aslında, daha sonraki yıllarda Türk hükûmetlerinin dış politikada bazı İslâm ülkeleri aleyhine olacak şekilde Batıyı desteklemeleri hariç tutulursa, Batı istikametli politikanın kamu bilincinde ciddi bir huzursuzluk yaratmadığı söylenebilir.

c) Laiklik, topluca söylenecek olursa, din ve vicdan özgürlüğünü güvence altına almanın da şartı olarak öne sürülmekteydi. Bunu ise ibadet, her türlü yazılı ve sözlü ifade, eğitim, öğretim, propaganda, örgütlenme, v.s. gibi özgürlüklerin izlemesi gerekmekteydi. Bunların bir kısmının Türk toplum hayatına girmesi kolay oldu; bir kısmı ise sosyal sıkıntılara sebep oldu.

3. Uygulamada görülen olumlu ve olumsuz yanları ışığında yeni bir anlayışa giriş.

Bir asra yaklaşan ve kanaatimce oldukça olumlu sonuçları da olan Türk laiklik tecrübesi, bugün bünyesine yeni unsurlar katmak, kendisini zenginleştirmek ve dolayısıyla yeniden formüle etmek durumundadır. Türkiye'nin demokratik ve laik tecrübesi din ve devlet ilişkisi konusunda başka hiçbir İslâm ülkesinde görülmeyen bir "açıklık" getirmiştir. İlimli laiklik anlayışı, toplumun çok geniş bir kesimi tarafından

benimsenmiş durumdadır. Günümüz için geçerli olabilen ve bu arada her türlü yeni oluşma ve gelişmeye de açık bulunan bir din-devlet ilişkisine ve laiklik uygulamasına doğru yol alabilmenin kendimce uygun bulduğum şartlarını şu şekilde sıralayabilirim.

a) Türkiye'de devlet yapısı zaten liberal-minimal bir devlet olma yönünde ilerlemektedir. Buna paralel olarak Diyanet İşleri Başkanlığı ile ilgili uygulama iki yönde gelişebilir. Özerk bir kurum şeklinde yeni bir yapılanmaya gitmek. Yahut tedrici bir sûrette diyanet hizmetini bir amme hizmeti olmaktan çıkarmak. Sonuç olarak "devlete bağımlı din" uygulamasından tamamen vazgeçmek.

Bunun önemli güçlükler doğurabileceğini tahmin etmek o kadar güç değildir. Dinî konularda ihtilâflar büyüyebilir. Yeni ihtilâf konuları icad edilebilir; bütün bunlar sosyal ve siyasal hayatımızda bir takım sıkıntılara yol açabilir. Bu arada farklı eğitim-öğretim modellerine göre düzenlenmiş özel kurumlar (ilkokuldan üniversiteye kadar) oluşturabilir. Bütün bu yeni durumlar karşısında devlet, Batı ülkesindeki bir devlet benzer durumlarda nasıl hareket ediyorsa öyle hareket edebilir. Türkiye'de devlete bağımlı din modelinden, Diyanet İşlerinin personel sayısından ve bütçesinden şikayet edenlerin bütün bu noktaları dikkate alarak görüşlerini formüle etmeleri gerekmektedir. Unutulmaması gerekir ki, "devlete bağımlı din" uygulamasından devlet, hizmet için maddî katkı sağlıyor, ama aynı zamanda dinî hayatı belli ölçüde kontrol altında tutuyor. Hükümetler, kendi siyasetlerine uygun atamaları yapabiliyorlar. Hatta zabıta tedbiri görevini üstleniyorlar. Devletten bağımsız din modelinde bunların hiçbirinin yapılması düşünülemez. Kısacası, Türkiye mevcut uygulamasına seçenek oluşturabilecek uygulamaları enine-boyuna düşünmek zorundadır.

b) Laiklik bir devlet "ideolojisi" (izmi) değil, bir devlet "tutumu" olarak görülmelidir. Devlet, bu tutumunu nötr bir sivil alanda gösterir ve kendisini dar ve katı anlamda hiçbir ideoloji ile tanımlamaz. Çeşitli ve farklı düşünce ve inanış çevresinde toplananların ve yaşayanların birlikte varolmalarının şartlarını hazırlar ve bu alanda alınmış olan tedbirlere uyulmasını sağlar.

Kanaatimce, liberal ve demokratik kültür, Türkiye'de zenginleşip daha geniş toplum katmanlarına yeni kökler saldıkça bu tür bir din-devlet ilişkisi ve dolayısıyla laiklik, basamak basamak gelişme imkânı bulacaktır. Ancak o zaman dikkatleri üzerinde toplayan "yeni bir model"in varlığından söz edebileceğiz.